A HAGYOMÁNYOS ÖKOLÓGIAI TUDÁS – NÉPI TERMÉSZETISMERET

Molnár Zsolt

„Kiismertette a természet!”

Mit tartalmaz a hagyományos ökológiai tudás?
A hagyományos ökológiai tudás meghatározása
A hagyományos ökológiai tudás szerepe napjainkban
A hagyományos ökológiai tudás főbb jellemzői
    Fajok ismerete
    Élőhelyek, vegetációtípusok ismerete
    A táj változásainak ismerete
    További ismeretek
A hagyományos ökológiai tudás eredete
A hagyományos ökológiai tudás érvényessége
A hagyományos ökológiai tudás kutatása
A hagyományos ökológiai tudás tanítása, tanulása, felhasználása
Irodalom

Mi az emberiség legrégebbi „szakmája”? Talán mondhatjuk, hogy a körülöttünk levő élővilág ismerete. Ennek a régóta hagyományozódó tudásnak egy részét még használják, őrzik a falvakban természetközelben élő emberek. A tudomány napjainkban kezdi (újra) felfedezni ezt a hagyományos ökológiai tudást.

Mit tartalmaz a hagyományos ökológiai tudás?

A vadon élő és a háziasított növények és állatok nevét, szükségleteit, hasznosíthatóságukat, a táj talajtípusainak nevét, termőképességük fontosabb vonásait, a természetes és az ember formálta élőhelyek nevét, az élőhelyek dinamikájával, kezelhetőségével kapcsolatos tudást és sok ismeretet a táj múltjáról, várható jövőjéről.

A hagyományos ökológiai tudás meghatározása

Az élőlények (beleértve az embert is) egymás közötti és környezetükhöz fűződő viszonyáról szóló, kulturálisan átörökített, alkalmazkodási folyamatok során létrejövő és nemzedékeken át öröklődő tudás, gyakorlati tapasztalat és hitvilág. Magyarországon, Európa közepén, ahol a tudomány és a városi tudás régóta befolyással van a paraszti tudásra, értékrendre, az alábbi definíciót használjuk: a körülöttünk levő természeti-agrár tájról, annak élővilágáról, az emberi tevékenységeknek a tájra és élővilágára gyakorolt hatásáról szóló, több évtizedes személyes természeti, gazdálkodói tapasztalatokon alapuló, de évszázados, közösségi tudáselemeket is őrző, a tudománytól zömmel független, a társadalmi élet rítusaihoz is kötődő tudás, tapasztalat, hitvilág.

A hagyományos ökológiai tudás szerepe napjainkban

Az előre jelzett környezeti, társadalmi, gazdasági világválságra sokféleképpen készülhetünk, az előjelekre sokféle választ adhatunk. Az újabb és újabb tudományos, technikai válaszok mellett sokak szerint egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetni a múltban bevált tudásformákra, világnézetekre. A hagyományos ökológiai tudás felértékelődése jól illik abba a folyamatba, amelyben az ökológiai gazdálkodás, a helyi termékek és a hagyományos ünnepek kezdik visszakapni az őket megillető szerepüket a mai ember értékrendjében. A fenntartható mezőgazdálkodásnak és erdőművelésnek, a természetvédelmi kezeléseknek jelentős részben az évszázadok során felhalmozott hagyományos ökológiai tudáson, tapasztalaton kell alapulnia. Az ökológusoknak komoly felelősségük van e régi tudás mai helyzethez való adaptálásában.

A hagyományos ökológiai tudás főbb jellemzői

A hagyomány sok eleme közül az ökológiai ismeretek sokkal lassabban pusztulnak, mint például a népdalok vagy az öltözet. A pásztorok és a parasztok még őrzik nagyszüleik tudását, mert mindennapi munkájukban szükségük van rá. Annak ellenére, hogy az idősek és a parasztok nem ritka lesajnálása negatívan hat erre a tudásra is, máig él falvainkban ez a tudás, igaz „nyöszörög, de él” – mondja Kunkovács László. Bár a 24. órában vagyunk, de a 24. óra még sokáig fog tartani, megéri a fogyasztói társadalmat követő fenntartható korszakot (e tudás fennmaradása egyben ezen új korszak megvalósulásának is fontos előfeltétele). A hagyományos ökológiai tudás fokozatos kulturális evolúció útján alakult ki. A különböző forrásokból (helyi hagyományok, távolabbi vidékekről származó hagyományok, újítások) származó megoldások közül azok választódtak ki, amelyek az adott hely ökológiai adottságain belül az adott közösség számára a legtöbb előnyt hozták. Ennek megfelelően a helyi ökológiai tudás gyakran endemikus (bennszülött), azaz településhez, tájegységhez kötődik, és ma is csak helyben kutatható, tanulható, használható. Harminc-negyven kilométerrel arrébb már a nevek zöme ismeretlenül hangzik. Külföldi könyvek fordítása itt nem járható út.

Fajok ismerete

A kutatók szerint a természetközelben élő trópusi embercsoportok 500-500 növény- és állatfajnak tudják a nevét, jellegzetességeit. A hazai kutatások szerint az egy-egy tájra jellemző 400-500 vadon termő növényfajból kb. 250-nek van magyar népi neve, de mivel a népi növényismeret sok fajt összevonva nevez meg, egy-egy tájban 150-180 „népi faj”-ról beszélhetünk. Meglepő módon ezekkel a nevekkel a biomassza 80-95%-át tudják fajszinten néven nevezni. Leginkább a nem túl kicsi, látványos, hasznos vagy káros, illetve gyakori fajoknak van nevük. Meglepő módon vannak olyan gyakori, hasznos fajok is, amelyek név nélkül maradtak. Ennek okát nem tudjuk, további kutatásra van szükség. A fáknak és a bokroknak szinte mindig van nevük, a füvek sok faját azonban általában néhány csoportba vonják össze (bár a hortobágyi pásztorok így is 30-féle füvet, sást, nádfélét különítenek el). A rossz ízű, kemény, ún. savanyú füveknek az országban sokfelé összefoglalóan *csáté, csádé, csatak* vagy *sáté* a neve. A népi növénynevek egyben a magyar nyelv ötletességének is tárházai *(ezergyógyfű, gyertyagyökerűfű, bíkatőr, harmathörbölő, macskatökszúrókatövisk, ördögborda, édesgyüker, csihány, pipaszúrkáló).* Gyűjtsünk össze minél többet idősebb ismerőseinktől, és ízlelgessük e szép neveket!

Élőhelyek, vegetációtípusok ismerete

Egy-egy tájban 30–130-féle élőhelyet, vegetációtípust különít el a hagyományos ökológiai tudás, például: *semlyékek, fenyőerdők, bezsenyes helyek, csigolyások, nádasok, porondos helyek, bíbickocogó, laposok, tippanos mezők, vakszikek, szikkotyvángos, posza homok, fertő.* Az elkülönítésben fontos a növényzet megjelenése *(erdő, cserjés, gyep),* a talaj jellege, vizessége, a

nyári legeltethetőség, az átjárhatóság *(bozót, bezseny),* a táji helyzet *(partos rész, lapos).* A megkülönböztetett 150-180 növényfajról mind tudják, mely helyeken szeret nőni, hiszen ez segít például az egyes gyógynövények megtalálásában.

A táj változásainak ismerete

A hagyományos gazdálkodás egyik alapja, hogy folyamatosan figyelemmel kíséri a táj változásait, és ehhez a lehető legjobban alkalmazkodva alakítja a szántóművelést, gyepgazdálkodást, erdőélést. Ehhez igen sok ismeret szükséges a tájról. A hortobágyi pásztorok például minden korábbi tudományos vélemény ellenére tudják, hogy a hortobágyi szik ősi, tehát nagyon régóta szikes a táj, nem a 19. századi folyószabályozások eredménye (a tudomány csak az 1990-es évektől kezdte ezt felismerni). A hegyvidéki kaszálók tulajdonosai tudják, hogy kaszálóikat érdemes évről évre különböző sorrendben lekaszálni (egyiket inkább korábban, másikat akkor, amikor már elöregedett a szénája), hiszen így a később érő, csak magról újuló fajoknak is esélyt tudnak adni, ezáltal évről évre nem csökken a fűtermésük.

További ismeretek

E rövid áttekintésben a talajok, a vizek és az állatok ismeretéről nem szólhatunk részletesen, részben azért is, mert hazánkban még kevés adat gyűlt össze ezekben a témákban.

A hagyományos ökológiai tudás eredete

E tudás leginkább személyes tapasztalatokon nyugszik, mint mondják: „kiismertette a természet!” Részben szülőktől, nagyszülőktől lehet eltanulni, ellesni: „ezt úgy a nagyanyámtól hallottam még valamikor, de hát az ember, ha tudná, hogy valamikor tehát sor kerül arra, hogy még ezeket jó lenne tudni, akkor az ember jobban ragaszkodna hozzájuk, és több időt töltene arra, hogy igenis, hát azt a nagytatát még, hát igen, jobban megvallatni, hogy így mondjam.”

A hagyományos ökológiai tudás érvényessége

A hagyományos ökológiai tudás olyan ismeretrendszert nyújt, amelynek segítségével a különböző tájak népessége az adott táji környezetben sok évszázadon keresztül fenn tudott maradni, szinte kizárólag a helyi erőforrások használatával. A fenntarthatóság eléréséhez jelenleg is erre, azaz a helyi környezettel jól együttműködő, elsősorban helyi erőforrásokra építő, azokat fenntartható módon használó gazdálkodásra van szükség. A sok szempontból mélyebb, részleteiben pontosabb tudományos tudás összességében egy nem fenntartható világot eredményezett. Ennek fő oka, hogy technikánk gyorsabban fejlődik, mint az azt kordában tartani képes bölcsességünk, ezért beszélnek kulturális devolúcióról, azaz kulturális visszafejlődésről. Nyugat-Kanada indián őslakossága szerint „a fehér embernek csak válaszai vannak, és nem tud hallgatni a természetre”, vagy a lappok szerint „oly sok tabut törtünk meg, hogy a természet már nem bízik bennünk”.

A hagyományos ökológiai tudás kutatása

E tudást leginkább trópusi és tajga-tundra övi népeknél kutatták, de napjainkban a világ szinte valamennyi szegletében folyik ennek az eltűnő tudáskincsnek a gyűjtése, sőt rengeteg program indult e tudás fenntartására, visszatanítására; például „őslakos” fiatalok alapítanak egyesületeket, helyi iskolai tananyagok készülnek. Hazánkban már a 16. századi botanikusok (pl. Beythe István)

gyűjtötték a népi növényneveket, és a magyar néprajzosok is mindig érdeklődtek e tudás iránt (pl. Herman Ottó, Gunda Béla, Andrásfalvy Bertalan). Az ökológusok figyelme azonban csak az 1970-es években fordult ebbe az irányba. Szabó T. Attila és Péntek János kalotaszegi munkássága világszinten is úttörő volt.

A hagyományos ökológiai tudás tanítása, tanulása, felhasználása

Ha valaki szeretne megismerkedni elődei ökológiai tudásával, menjen el idős falusi rokonaihoz, ismerőseihez, és tegye fel nekik a kérdést: milyen volt az élet régen? Hallgassa őket! Kérdezze meg a növények, állatok nevét, felhasználásuk módját, gyűjtse össze a településhatár neveit, az egyes helyek történetét, korábbi használatuk módját, ismerje meg a legeltetés, szántógazdálkodás régi rendjét. Több tízezer ember él ma hazánkban, aki még használja, őrzi e tudást. A legjobb, ha elmegyünk hozzájuk, és nyáron heteket töltünk velük, besegítve a mindennapi feladatokba. Egy-egy kirándulások ehhez nem elegendő, egy túra túl felszínes ahhoz, hogy ilyen jellegű ökológiai tudásra tehessünk szert. Javasoljuk, hogy minden település gyűjtse össze ezt a tudást, építse be a helyi iskolai tananyagba. Jó lenne, ha minél több nagymama és nagypapa jönne az iskolákba, és mesélne a diákoknak a hagyományos életről. A fogyasztói társadalmat követő világ emberének a történelmi, biológiai, informatikai stb. műveltsége mellett széles körű és személyes hagyományos ökológiai tudásra is szüksége lesz.

Irodalom

Agócs Gergely (2003): Néhány szó a hagyomány megkerülhetetlenségéről. *Az Európai Unió agrárgazdasága – Agroeconomy of the European Union* 8/12: 5–6.

Andrásfalvy Bertalan (2007): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása.* Ekvilibrium, Zalkod.

Andrásfalvy Bertalan (2008): A néphagyomány szerepe a jövő műveltségében. In Beszprémy Katalin–Benedek Krisztina (szerk.): *Mesterség – hagyomány I.* Hagyományok Háza, Budapest. (Multimédiás DVD.)

Babai Dániel–Molnár Zsolt (2009): Népi növényismeret Gyimesben II. Termőhely és élőhelyismeret. *Botanikai Közlemények* 96: 145–174.

Berkes, Fikret (1999): *Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management.* Taylor & Francis, Philadelphia.

Borsos Balázs (2004): *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról.* L'Harmattan, Budapest.

Czakó Elemér szerk. (1933–1937): *A magyarság néprajza.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Gub Jenő (1996): *Erdő-mező növényei a Sóvidéken.* Firtos Művelődési Intézet, Korond.

Gunda Béla (1990): A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* 24: 165–219.

Hoppál Mihály (1982): Természetismeret. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon 5.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–272.

Imreh István (1993): A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In R. Várkonyi Ágnes–Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológia. Tanulmányok Magyarországról.* Orpheusz, Budapest, 122–140.

Johnson, Leslie Main–Hunn, Eugen S. eds. (2009): *Landscape Ethnoecology. Concepts of Biotic and Physical Space.* Berghahn Books, New York–Oxford.

Juhász-Nagy Pál (1992): *Vázlatok az ökológiai kultúra tematikájához.* Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesülete, Budapest.

Juhász-Nagy Pál (1993): *Természet és ember. Kis változatok egy nagy témára.* Gondolat, Budapest.

B. Lőrinczy Éva szerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár 1–5.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ortutay Gyula szerk. (1977–1982): *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Paládi-Kovács Attila szerk. (1988–): *Magyar néprajz 1–8.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Molnár Géza (2002–2003): *A Tiszánál.* Ekvilibrium, Zalkod.

Molnár Zsolt–Babai Dániel (2009): Népi növényismeret Gyimesben I. Növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret. *Botanikai Közlemények* 96: 117–144.

Molnár Zsolt–Bartha Sándor–Babai Dániel (2009): A népi növényismeret (etnobotanika) és az etnoökológiai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció és tájkutatásában. *Botanikai Közlemények* 96: 95–116. (Benne irodalomjegyzék.)

Péntek János–Szabó T. Attila (1985): *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete.* Kriterion, Bukarest.

Vajkai Aurél (1948): *Népünk természetismerete.* Budapest.

Az Arcanum Adatbázis Kiadó történeti térképes DVD-i.

Nemzetközi tanulmányok iránt érdeklődők számára a következő kifejezéseket javasoljuk világhálón való kereséshez: *traditional ecological knowledge, ethnoecology, traditional medicinal plants, sacred ecology, economic botany, resilience, adaptive management, community-based nature conservation.*

1. ábra. A „Hortobágy lelke” a tippan nevű apró fűféle, tudományos nevén a veresnadrágcsenkesz *(Festuca pseudovina).* A pásztorok szerint a „legelső mező”, azaz a legfontosabb legelőfű. Tudományos neve is népi eredetű: „mikor meleg van, felhúzza a gatyaszárat, a veres nadrágot”, azaz szára megvörösödik. Régen fontos széna volt, májusban kaszálták, de kemény levelét nehéz volt levágni, ezért csak a hajnali harmatban kaszálták: „a tippan dél felé hátára veszi a kaszát”, a „micisapkás paraszt előtt – azaz aki nem tanulta jól ki a kasza-mesterséget – meghajlik”. Messze szálló sárga virágpora is szép: a szél „gyönyörűen fújja a tippanhabot” – mondják. A tippanmeszelő – amivel régen a házakat, ólakat meszelték – viszont nem e fajból, hanem a pacsirtafejű tippan néven is emlegetett karcsú perjéből *(Poa angustifolia)* készül

2. ábra. A gyimesiek 132-féle élőhelyet különítenek el a tájban. A források körül *semlyékek, sátések* vannak, a patakok mentén *porondok, cserések, csigolyások,* a hegyoldalakon *fenyvesek, bikkfások, pástos részek.* A *reglőt* (legelőt) *bojtos* veszi fel, majd *bezseny* (sűrű fenyőfiatalos) lesz belőle, ha a pásztor ki nem tisztítja. *Szelhás erdő* így aligha lesz belőle. A *veszekben* málna nő, és medve jár. – Egy-egy növényfaj lelőhelyére utal a *rakottyás,* a *gyüngyeményes,* a *hecsellis,* a *bundzsákos,* a *kokojzás,* a *zsanikás.* Az eróziósabb oldalak *kövesek, soványak,* a magasabb hegyek *kősziklásak,* de Gyimesben ritkák a *kőpócok.* A *verőfényen* (déli lejtőn) más fajok élnek, mint az *észkos* helyeken. A *vad hely,* a *csúf hely* és a *mocskos hely* alig járt, ágakkal, kövekkel teli helyre utal. A gyakran *szőrcsés nyáralókról* az állatokat ősszel az *őszlőre* hajtják